

Egyház, iskola, művelődés

Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek

A Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Protestáns Egyháztörténeti Tanszékének
kiadványsorozata

A sorozatot szerkeszti
Buzogány Dezső

Egyház, iskola, művelődés

Egyháztörténeti tanulmányok

A kötetet szerkesztette és lektorálta
Kolumbán Vilmos József

Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet
Kolozsvár, 2020

Megjelent a

Magyar Tudományos Akadémia

a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet

a Pokoly Társaság

és az Erdélyi Református Egyházkerület
támogatásával

A borítón a párizsi nemzeti könyvtárban őrzött Chants royaux című kéziratban található
A doktorok tanácskozása a párizsi egyetemen című festmény látható.

Borítóterv: Tipotéka

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Egyház, iskola, művelődés : Egyháztörténeti tanulmányok / a kötetet

szerkesztette és lektorálta Kolumbán Vilmos József. - Cluj-Napoca :
Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020

Index

ISBN 978-606-94847-0-8

I. Kolumbán Vilmos, József (ed.)

Regionális vallási identitástudat kialakulása a Bánságban élő német és magyar reformátusok között a 18–19. század fordulóján¹

A Magyar Királyság délkeleti részén helyezkedett el 1718 és 1778 között a Temesi Bánság nevű tartomány, amely a magyar közigazgatástól teljesen független volt, ugyanis az uralkodó alá volt közvetlenül rendelve. 1779-ben viszont a tartományt megszüntették, területén ismét visszaállították a vármegyerendszert, és innentől kezdve ismét a Magyar Királyság irányítása alá tartozott. A Temesi Bánság megszüntetése nem járt együtt a régió eltűnésével, hanem az továbbra is fennmaradt, az országon belül önálló régióvá vált. Az itt élő sokféle nyelvű és vallású emberek a kedvezőbb anyagi lehetőségek és a kulturális (vallási) igényeik hatásosabb támogatása miatt megkülönböztették magukat a Magyar Királyságban élőkötől, tudatosan vallották magukat bánságinak. II. József 1785-ben megpróbálta a Bánságot még nagyobb régióvá átalakítani, ez viszont nem sikerült: a Bácska és a Bánság összevonása kudarcba fulladt. A 19. századba átlépve a bánsági regionális tudat nem tűnt el, hanem továbbfejlődött. Elősegítette ezt az is, hogy 1849 után újjászervezték az egykori tartományt Szerb Vajdaság és Temesi Bánság néven. A kiegészítést követően ismét a vármegyei közigazgatást vezették be, de a regionális tudat tovább élt. Az első világháború után még az is felmerült, hogy önálló országként kellene újjászervezni a Bánságot.²

* Hegyi Áádám a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának oktatója. Felsőfokú tanulmányait a Szegedi Tudományegyetemen (2000) és az Eötvös Loránd Tudományegyetemen (2011) végezte. Kutatási területe: kora újkori egyetemi kiadványok története. A Békési Református Egyházmegye művelődéstörténete a 18. században. Református olvasmányműveltség a 18. században: könyvkötő lelkészek, a könyvlopás története, egyetemi diákok olvasmányélményei, valláskritikai és vallásvédő olvasmányok elterjedése Magyarországon. Svájci–magyar kulturális kapcsolatok a 18. században

¹ A tanulmány a Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Hivatal FK-123974 számú témapályázata segítségével készült.

² Neumann, Victor : *Multicultural Identities in a Europe of Regions. The Case of Banat*. Collegi-

A régiótudat mégsem alakult ki ennyire egyszerűen. Például a Bánságban élő magyarok telepítéssel kerültek a lakóhelyükre, és a 18–19. században mindig kisebbségben voltak a román és a szerb lakossággal szemben. A magyar falvak nyelvi szigetként jöttek létre, és ez identitásuk fejlődésében is észrevehető, mert nem alakult ki náluk regionális tudat, néprajzi hagyományaik egykori kirajzási helyeikről származó szokások továbbfolytatása volt: a magyar telepes falvakban még a 19. század végén is utcák, településrészek szerint különültek el a különböző falvakból érkezett telepesek. Sőt a református magyarok még az 1970-es években is az egykori kirajzási helyről hozott anyagi és szellemi kultúrát ápolták. A szakirodalom szerint lassan mégis kialakult a Bánságban élő magyarok között is egy Bánság-tudat, amelyet elősegített a felekezeti összetartozás.³ Véleményem szerint viszont ez az identitástudat már a 18–19. század fordulóján megfigyelhető. A következőkben azt fogjuk megvizsgálni, hogyan jött létre felekezeti alapokon a bánsági reformátusok regionális identitása.

A Bánságban sokáig tiltva volt református egyházközségek megszervezése, és amikor végre a 18–19. század fordulóján lehetővé vált, akkor olyan gyökértelen, heterogén közösségek jöttek létre, amelyeknek alig volt vallási öntudata.⁴ Annak

um Budapest, Budapest 1996, 2., 6. Victor Neumann: *Istoria Banatului: proiectul unei sinteze*. In: Victor Neumann (coord.): *Identitate și cultură studii privind istoria Banatului*, Ed. Academiei Române, București 2009, 349. Pándi Lajos: *Köztes Európa 1763–1993*. Osiris–Századvég, Budapest 1995, 144., 290., 404. Victor Neumann: *Der Nationsbegriff in Zentral-und Osteuropa. Eine Studie zur politischen Identität der Rumänen und Ungarn*. Institutul European, Iași 2013, 23–42., 53–58. Kókai Sándor: *Illúziók és csalódások: A Bánsági Köztársaság*. In: *Közép-Európai Közlemények*, 2 (2009/4-5), 63–74. Gulyás László: *Küzdelem a Kárpát-medencéért*. Kárpátia Stúdió, Budapest 2012, 26–36. Marjanucz László: *Autonómia és regionalitás összefüggései a Temesi Bánság 18. századi történetében*. In: Bánkiné Molnár Erzsébet (szerk.): *Autonóm közösségek a magyar történelemben*. Kiskun Múzeum Baráti Köre, Kiskunfélegyháza 2003, 107–118.

³ Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. KLTE Néprajzi Tanszék, Debrecen 1990, 158–161. Paládi-Kovács Attila: *Az anyagi kultúra alakulása néhány dél-alföldi (bánsági) magyar faluban*. In: *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, VII (1973) 327–367. Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táj-történeti tagolódása*. 4. kiad., Akadémiai Kiadó, Budapest 1983, 64. Kókai Sándor: *A bánsági magyarok származása, identitása és etnikai térstruktúrája*. In: Miklós Péter (szerk.): *A szegedi nagytájtól az egységesülő Európáig*. Bálint Sándor Szellemi Örökségért Alapítvány, Szeged 2014, 43–72.

⁴ Fata Márta: *Träger und Vermittler konfessioneller Kulturen: Katholische und protestantische deutsche Siedler in Ungarn im 18. Jahrhundert*. In: Katona Tünde – Detlef Haberland (hrsg.): *Kultur und Literatur der Frühen Neuzeit im Donau-Karpatenraum*. Grimm, Szeged 2014, 81–98. Hegyi Ádám: *A Rittbergi (Végvár/Tormac) Református Egyházközség kettős megalapítása 1786-ban és 1794-ben*. In: *Délvidéki Szemle* 4 (2017/2), 5–18.

érdekében, hogy meg tudjuk állapítani, tényleg megjelent-e a Bánságban élő reformátusok között a 18–19. század fordulóján regionális vallási identitás, először meg kell vizsgálnunk a református egyház sajátos egyházigazgatását, mert az jelentősen befolyásolta a régiótudat alakulását. Ezt követően a felekezeti identitás és a regionalizmus kapcsolatát szükséges elemeznünk, mert ebből lehet megállapítani, hogyan változott a reformátusoknak a Bánságról alkotott képe.

Közismert, hogy a református egyház kormányzati rendszere a Magyar Királyságban nem teljesen követte a kálvini elveket, mert magyar sajátosságként a katolikus egyház igazgatási rendszere fennmaradt a református egyházban: az egyházközségek felett az esperesek gyakoroltak ellenőrzést, míg az esperesek felett a szuperintendensek álltak. Így olyan alá-fölé rendeltségi viszony jött létre, amely másutt nem jellemző a református egyházra. Elvileg ez az enyhe centralizáció lehetővé tette, hogy a nagyobb egyházkormányzati részek egységes felekezeti és területi identitást alakítsanak ki maguknak, viszont az alulról építkező egyház eszménye a magyar reformátusoknál is megmaradt. Az egyházközségek sokszor hallani sem akartak egy nagyobb régió (egyházmege) szoros együttműködéséről.⁵

Egyházigazgatási egység nem feltétlenül határozta meg más felekezetek esetében sem a regionális identitás kialakulását. Így például a katolikus egyházkormányzás nem vette figyelembe a Bánság határait: a csanádi püspökség területe messze meghaladta a Bánság földrajzi kiterjedését.⁶ Az evangélikus egyház ezzel ellentétben a régió sajátosságait jobban figyelembe vette. 1791-ben alapították meg a Békés-Bánáti Evangélikus Esperességet, majd 1823-ban a Bánáti Evangélikus Esperességet.⁷ Elvileg elképzelhető, hogy a régió határaival egybeeső egyházigazgatási határ jobban elősegítette a Bánság-tudat kialakulását, de ez nem így történt, mert a Bánságban élő római katolikusok között is megjelent egyfajta Bánság-tudat, miközben az egyházigazgatási határok nem segítették elő a Bánságnak mint régióknak a megjelenését a katolikusok között.⁸ Kérdés, hogyan alakult ez a reformátusoknál.

⁵Molnár Ambrus: A református egyházszerkezet és önkormányzat áttekintése. In: *Theológiai Szemle* 38 (1995/5), 269–274.

⁶Martin Roos: *Erbe und Auftrag. Bd. 1. Die alte Diözese Csanád. 2a Vom Barock bis zur Revolution 1718–1800*. Seblstverlag der Bistümer Szeged–Csanád, Temeswar und Groß-Betschkerek, Szeged 2010, 62., 93., 147. Oltványi Pál: *A csanádi püspöki megye birtok viszonyainak rövid története*. Bába Imre, Szeged 1867. Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története*. 8. köt. 1608–1699. Makói Könyvnyomda, Makó 1936, 120–126.

⁷Kernúch K. Adolf: *A Bánáti Ágost. Hitv. Evang. Esperesség monographiája*. Magyar testvérek, Temesvár 1886, 38., 55., 70., 93.

⁸Marjanucz László: *A Temesi Bánság vázlatos történeti útja 1716–1848. Osztrák tartományból*

A Békési Református Egyházmegye a Körösök, a Tisza, az Al-Duna és a Kárpátok által határolt területen helyezkedett el, vagyis a Bánságot is magában foglalta, de határai nem estek egybe a Bánság hatáiraival. Az egyházmegye története visszanyúlik a hitújítás korához, de ténylegesen 1734-ben, a *II. Carolina resolutio* alapján jött létre, amikor a Tiszántúli Református Egyházkerületben megállapították az egyházmegyék határait. Ekkor egyetleneg bányási faluban sem működött református egyházközség.⁹ A Bánságba a türelmi rendelet kihirdetése után kezdtek el reformátusok betelepülni. A 18. század végéig összesen négy református egyházközség jött itt létre: Magyarittele (1786), Liebling (1791), Rittberg (Végyvár/Tormac)¹⁰ (1786/1794) és Debeljácsa (Torontálvásárhely)¹¹ (1794). Az önálló egyházközségeken kívül szórványok is kialakultak, mint például Tolvajdiban és a német ajkú Frantzfelden.¹² Sajnos az is előfordult, hogy nem sikerült a gyülekezet megszervezése: 1819-ben Bükkhegyen lemondtak az önálló egyház alakításáról, mert a lakosság a gyenge termőföld miatt elvándorolt.¹³ A Bánságban létrejött református falvak szervezőereje gazdasági indíttatású volt: a betelepülők azért érkeztek erre a területre, hogy ott szerencsét próbáljanak. Az újonnan létrejött egyházközségek

magyar megyék. Makói Múzeumért és Kultúráért Alapítvány, 2017, 75. Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táj-történeti tagolódása*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983, 64.

⁹ Barcsa János: *A Tiszántúli Ev. Ref. Egyházkerület története*, 2. köt. Debrecen szabad kir. város Könyvnyomda Vállalata, Debrecen, 1908, 86. Kis Bálint: *A Békési-Bánáti Református Egyházmegye története*. Csongrád Megyei Levéltár, Békéscsaba–Szeged 1992, 69–70., 87–91.

¹⁰ Annak ellenére, hogy a falu lakossága magyar volt, a 18–19. század fordulóján a települést németül említik a források. Tanulmányunkban ezért a német elnevezést használjuk.

¹¹ A falu nevét többféleképpen is írják. Gilicze János összesen hét variánst gyűjtött össze: Develák, Debeljak, Debeliacsa, Debeljacsa, Debeljácsa, Torontálvásárhely, Debelyacsa. Vö.: Gilicze János: *Debelyacsai menekültek Makón, Szentesen és Hódmezővásárhelyen 1848–1849-ben*. In: Georgiádés Ildikó – Tánczos Roland (szerk.): *Negyven-hatvan Tanulmányok Labádi Lajos 60 születésnapjára*. Opidium Csongrád Alapítvány, Csongrád 2013, 55–86. Az 1794 és 1821 között keletkezett iratokban háromféle névalakkal találkoztam: Debelláts, Debeliácsa, Debeljácsa. Tanulmányunkban a legutoljára említett variáns mai helyesírás szerinti alakját használjuk (Debeljácsa).

¹² Karl Sterlemann: *Studien zur Kirchengeschichte der Reformierten Christlichen Kirche in Jugoslawien, Kroatien und Südungarn von der Ansiedlungszeit bis 1944*. Evangelisch-Reformierten Kirche in Bayern, Winnenden-Württemberg 1988, 36–40. Kovách Géza: *A Bánság demográfiai és gazdasági fejlődése 1716–1848*. Szeged 1998, 343. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (Továbbiakban: TtREL) I.29.c.15. Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperesek által külön kezelt iratok. *Frantzfeldi conscriptio c(irca) a(anno) 1816*, valamint *Debelliátsról, Rittbergről M. Ittebéről Frantzfeldről visitationalis relatio de a(nno) 1816*. T. assessor Kis Bálint úr által.

¹³ Békés-bánáti egyházmegye iratai. Esperesek által külön kezelt iratok. *Barkó Mihály csejti rektor és jegyző levele Juhász István esperesnek, Csejt, 1819. július 1.* TtREL I.29.c.12.

német és magyar anyanyelvűek voltak. Ezzel kapcsolatban több kutató is a multikulturális környezetből fakadó különleges társadalmi jelenségeket elemezte, nem tértek ki viszont arra, hogyan viszonyultak ezek a közösségek a Bánság-tudathoz.¹⁴

Liebling az 1784–1787 közötti német telepítési hullám során jött létre, a lakosság túlnyomórészt evangélikusokból állt, de 1791-re annyi német nyelvű református is betelepült, hogy az egyháztagok önálló református gyülekezetet szerettek volna létrehozni.¹⁵ Rittberget először német ajkú katolikus és evangélikus telepések alapították 1786-ban, de ők néhány év múlva elmenekültek a faluból, mert a környező községek román lakosai folyamatosan zaklatták őket. 1794-ben a második telepítési hullámban már magyar ajkú reformátusok érkeztek ide Csanád, Csongrád, Békés és Heves vármegyéből, és annyira erősnek bizonyultak, hogy vissza tudták verni a románok szűnni nem akaró zaklatásait.¹⁶ Magyarittelebe már a 18. század elején is részben lakott település volt. 1781-ben magyar földesúr kezébe került a falu, amelynek során Kiss Izsák Békés vármegyéből református magyarokat telepített ide be.¹⁷ 1786-ban Torontál vármegye nemesi közgyűlése jóváhagyta, hogy az új településen református lelkészi állást létesítsenek. 1787-ben az ittebeiek királyi engedélyt is kaptak saját lelképásztor tartására, ezért önálló egyházközségként bekebelezték őket a békési egyházmegyébe. A gyülekezet első lelképásztora Boros István lett.¹⁸

Az 1787-es török háború után szükséges volt a határvidékre újabb telepéseket hozni, ezért határozta el, hogy a Németbánsági Határőrezred parancsnoksága alá tartozó területen új falvakat alakítanak ki. Így jött létre 1794-ben Pancsova közelé-

¹⁴ Fata Márta: *Migration im kameralistischen Staat Josephs II.: Theorie und Praxis der Ansiedlungspolitik in Ungarn, Siebenbürgen, Galizien und der Bukowina von 1768 bis 1790*. Aschendorff Verlag, Münster 2014, 92–93., 337., 351. Neumann, Victor: *Multicultural Identities*, 1996, 6., 19.

¹⁵ Glas, Balthasar: *Geschichte der deutschen Kolonistengemeinde Liebling 1786–1936 zum 150-jährigen Gründungsjubiläum*. Schwäb. Verl., Timisoara 1937, 39. Heinrich Erk – Hans Schäfer: *Schun vun weidm hot mr die Kerich gsieh. Festschrift zur 200-Jahrfeier der Banater Geimende Liebling*. Heimattortsgemeinschaft Liebling, Willstätt-Legelshurst 1986, 17. Fata Márta: *Migration*, 327–328.

¹⁶ Szekernyés János: *A magyarság emlékei a Bánságban*. HangArt, Temesvár 2013, 684–691. Szmida Lajos és Nikolényi István: *Temes vármegyei Végvár (Rittberg) nagyközség múltja és jelene*. Végvár község, Temesvár 1901, 1–2, 52. Hegyi Ádám: *A Rittbergi*, 5–18. Az 1795-ben készült letelepedési szerződés viszont csak szentesi telepéseket említett. Vö.: Végvári Református Egyházközség levéltára, Igazgatási iratok. d.1. *Igazgatási iratok, letelepedési szerződés 1795*.

¹⁷ Szekernyés János: *i. m.* 202. Simon Sándor: *Feljegyzések Magyarittelebéről (1786–1986)*. Cnesa, Kanizsa 2002, 175–179.

¹⁸ Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. *Kivonat Torontál vármegye jegyzőkönyvéből, 1786. október 3. Szőnyi Benjámint levele a püspökhöz, 1786. dec. 27. Magyarittelebeiek levele az espereshez, 1787. január*. TtREL I.1.b.22.404. nr. 1–3.

ben Debeljácsa magyar református telepes falu.¹⁹ A telepések a kincstár szervezésében Hódmezővásárhelyről, Makóról, Szentesről, Magyarittelebéről és Gyomárról érkeztek. A helyi egyházközség hivatalosan 1799-ben alakult meg, az alapítás előtti években a magyarittelebei lelkész szolgáltatta ki a szentségeket, de amennyiben nem tudott eljutni a településre, akkor a környező községek evangélikus vagy katolikus papjai látták el a feladatokat. A megalapítás évében érkezett a faluba a gyülekezet első lelkipásztora, Tar János, aki 1808-ig szolgált a településen.²⁰

A források tanúsága szerint a Bánságban élő reformátusok lazán kapcsolódtak a Békési Református Egyházmegyéhez, inkább sajátos csoportot alkottak azon belül. Az 1787–1821 között vezetett egyházlátogatási jegyzőkönyvekben a Bánságban található gyülekezetekről alig találunk adatokat, és azokat is utólag írták be a jegyzőkönyvekbe. Egyedül 1801-ben, 1814-ben és 1816-ban készült alaposabb jegyzőkönyv.²¹ A Bánságban az egyházlátogatásokat sosem az esperes vezette, hanem legtöbbször Szántó János Temes vármegyei táblabíró és valamelyik környékbeli lelkész.²² Az egyházmegyei közgyűléseken sem jelentek meg a bánsági reformátusok képviselői. Sőt egyházmegyei tisztségeket sem vállaltak.²³ Miért különültek el ennyire a bánsági egyházközségek az egyházmegye többi gyülekezetétől?

Nehéz volt ekkora kiterjedésű területet megfelelően igazgatni. A Bánságtól északra eső területeken maximum egynapi járás távolságban helyezkedtek el egymáshoz képest a református gyülekezetek. A Bánságban viszont nemcsak messzebb estek egymástól a református falvak, hanem az utazás is veszélyesebb volt, mert rendszeresek voltak a rablótámadások.²⁴ Figyelembe kell azt is vennünk, hogy még a református értelmiség sem tudta pontosan, hol helyezkednek el ezek az új falvak,

¹⁹ Milleker, Felix: *Geschichte der Banater Militärgrenze 1764–1873*. Karl Wittigslager, Pančevo 1925, 92–93.

²⁰ Szekernyés János: *i. m.* 264–266. Csete-Szemesi István: *A Debeljácsai (torontálvásárhelyi) Református Egyház gyökerei, 200 éves múltja és jelene*. Márton Áron, Budapest 1994, 41–43. Bakator Judit – Mészárosné Bába Lúcia: *Hosszú a jegenyesor. Debelyácsa monográfiája*. Vitkay, Debelyácsa 2003, 38., 175.

²¹ Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházlátogatási iratok 1786–1843. TtREL I.29.h.1.

²² Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. *Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1819. szeptember 20.* TtREL I.29.i.199.

²³ Békés-bánati egyházmegye iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek. *Közgyűlési jegyzőkönyv 1787–1829.* TtREL I.29.a.2.

²⁴ Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. *Gyarmati Ferenc jelentése a püspöknek a Légárdi ügyről, Szentes, 1810. december 28.* TtREL I.1.b.50.1003. nr. 14.

hiszen Fodor Gerzson nagykőrösi tanár 1824-ben nem tudta beazonosítani, hol volt található Liebling.²⁵ Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a bánásági egyházközségek nem ápolnak szoros kapcsolatot az egyházmegye többi gyülekezetével.

Az egyházigazgatásból adódó identitásátalakulás nem példa nélküli. A 19. század közepén a Bánágban a szerbek között vallási alapon zajlott le egy denacionalizálódás: a szerb vezető réteg elveszítette nemzeti öntudatát, vezetőik elmagyarosodtak, az alsóbb rétegek elrománosodtak. Ez jelentős részben a közös vallásnak volt köszönhető, hiszen a szerbek vallási közösséget alkottak a románokkal, mivel mindkét etnikum ortodox vallású volt. A felekezeti azonosság így elősegítette az asszimilációt.²⁶

Véleményem szerint viszont a bánásági reformátusoknál a Békési Református Egyházmegyétől való laza függés a szerbek között lezajlott folyamathoz képest nem okozott identitásválságot. Sőt épp ennek köszönhető, hogy az egyházmegye helyett egyre inkább a Bánághoz tartozónak kezdték magukat vallani. A fentebb említett egyházigazgatási dokumentumokban rendszeresen önálló régióként emlegették a „bánátusi ecclesiákat”, vagyis a létrejöttüktől kezdve önálló egységként tekintettek rájuk. Ezt erősíti meg elemzésünk második része: a felekezeti identitás és a regionalizmus kapcsolatának vizsgálata.

Megítélésem szerint a felekezetek közötti konfliktusok hozzájárultak a vallási identitás megerősödéséhez. Fentebb említettük, hogy Lieblingben német reformátusok és evangélikusok éltek együtt. A kezdeti közös evangélikus-református egyházközség a 18. század végére kettévált. Ennek ellenére a két felekezet között nem szűntek meg a konfliktusok. A lieblingi evangélikusok folyamatosan arra törekedtek, hogy vallási szempontból homogenizálják a falut. Ez sikerült is nekik, mert az 1860-as évekre megszűnt a lieblingi református egyházközség. Látható, hogy evangélikusok a településen olyan vallási identitást alakítottak ki, amelyik magába olvasztotta a reformátusokat.²⁷

²⁵ Békés-bánati egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Liebling 1794–1803. Nánási Fodor Gerzson levele Juhász István esperesnek, Nagykőrös, 1814. július 9. TtREL I.29.i.108.

²⁶ Marjanucz László: i. m. 77.

²⁷ Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. Boros István, rittbergi prédikátor jelenti az esperesnek a lutheránusokkal való elégedetlenséget, Rittberg, 1798. január 17. TtREL I.1.b.38.689. nr. 1. Püspöki Hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. Boros István rittbergi prédikátor a Lieblingben történekről, Rittberg, 1804. július 4. TtREL I.1.b.44.849. nr. 1. Egyházmegyei közgyűlés Vésztő, 1798. február 21–22. TtREL. I.29.i. 108. Miklósi Vencel: A lieblingi helv. hitv. lelkész néhai tiszteletes Glöckner Jakab rövid életrajza. Klopódia, 1864. június 24. TtREL I.29.a.2.

Református oldalról is megfigyelhető viszont olyan törekvés, amelyik a település vallási homogenitását próbálta megvalósítani. A telepések számára a végleges letelepedést és a vallási identitás megőrzését a szilárd falazatú templom megépítése jelentette. Mivel a telepések különböző falvakból származtak, a vallás volt az, amelyik közös nevező volt köztük, és az segített nekik az új közösségüket megszervezni. Ennek köszönhetően a rokoni kapcsolataikat is vallási alapon szervezték, nem házasodtak be más felekezetekbe. Ez azt jelentette, hogy az identitásuk alapjait a lakóhelyük (falu) határai jelentették, mert azon belül tudták megőrizni homogenitásukat.²⁸

Rittberg esetében 1798-ig az állam vállalta a lelkészi állás finanszírozását, valamint a templom építését, de ez utóbbit nem teljesítette, mert a szilárd falazatú templom csak 1838-ban épült fel. A Bánságban fekvő új gyülekezetek esetében állandóan napirenden volt a templom építésének kérdése, valamint az önálló lelkészi állás anyagi alapjainak a megteremtése.²⁹ 1810-ben a kamara eladta Rittberget a francia Rohan hercegnek, így a kegyúri jogok is az új földesúrra szálltak. Ennek értelmében a kincstár által vállalt templomépítés is a herceg kötelességévé vált.³⁰ 1814-ben Szántó János Temes vármegyei táblabíró szóbeli ígéretet kapott a földesúrtól arra, hogy református templomot fog építtetni a rittbergiek számára, de ezt szerződésben nem sikerült lefektetni.³¹ Ismerünk arra példát, hogy a Magyar Királyság katolikus nagybirtokosai teljes egészében finanszírozták egy-egy templom építési költségeit, de protestáns gyülekezetek esetében inkább csak kedvezményeket nyújtottak a hívőknek.³² A békési egyházmegyében általában maguk az

²⁸ Spannenberger, Norbert: Konfession und Gruppenbildungsprozeß bei den deutschen Migranten im Ungarn des 18. Jahrhunderts. In: Bahlke, Joachim [et al.] (Hrsg.): *Konfessionelle Pluralität als Herausforderung. Koexistenz und Konflikt in Spätmittelalter und früher Neuzeit*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig 2006, 612–615.

²⁹ Végvári Református Egyházközség levéltára. d.1. Igazgatási iratok. Szerződés a kamara és Rittberg telepesei között, 1795. július 5. Másolat; Szerződés a kamara és Rittberg lakosai között, 1799. július 23. Másolat. Szerződés a kamara és Rittberg lakosai között, 1800. június 6. Másolat. Barcsa János: *i. m.* 322–323. Szmda Lajos – Nikolényi István: *i. m.* 3. Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. A rittbergi és a lieblingi prédikátor fizetéséről, Buda, 1798. január 16. TtREL I.1.b.38.704. nr. 1.

³⁰ Szmda Lajos – Nikolényi István: *i. m.* 1–2., 52.

³¹ Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. Szántó János levele Kiss András esperesnek, Temesvár, 1814. február 19. TtREL I.29.i.199.

³² Kállay István: *A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980, 103–104.

egyházközségek állták a költségeket, de adományokat rendszeresen kaptak hazai és külföldi hittestvéreiktől is. A Rittbergi Református Egyházközségnek ebben az időszakban egészen biztosan nem volt annyi jövedelme, hogy abból templomot építhessen magának, ezért feltétlenül szüksége volt a földesúr támogatására. 1818-ban Kutasi József lelkész pontosan erről a problémáról írt az esperesnek, mert a lakosságnak ahhoz sem volt ereje, hogy a kutakat kőművesekkel kijavíttassák, ezért a templom építésébe bele sem kezdtek.³³

Ehhez hasonlóan alakult a magyarittebei és a debeljácsai református templom sorsa. Mindkét faluban csak évtizedekkel a letelepedés után sikerült megépíteni a templomot.³⁴ A kezdeti nehézségek ellenére ezek az építkezések a vallási identitás szimbólumai lettek, viszont még nem tisztáztuk, hogyan kapcsolódnak ezek az események a reformátusok között kialakult Bánság-tudathoz.

Mint korábban említettük a Bánságban a reformátusok betelepülésétől kezdve megfigyelhető egy olyan kisebb együttműködés kialakulása, amely a Békési Református Egyházmegyétől leszakadva csak a Bánságban élő reformátusokra korlátozódott. Ez az elkülönülés megjelent az egyházmegyei igazgatás szintjén és a gyülekezeti életben is. Azáltal, hogy Magyaritében, Rittbergben és Debeljácsán erős református egyházközségek jöttek létre, a nagy fizikai távolságok miatt ezek egymásra voltak utalva. A lelkipásztorok rendszeresen gondozták a másik faluban élő testvéreket, hiszen a lelkészhiány miatt egy lelkipásztor több falut is ellátott. A rokoni kapcsolatok kiépítésében is elsődleges szempont volt a felekezeti azonosság, ezért a magyarittebei, a rittbergi és a debeljácsai házassági anyakönyvekben legtöbbször ebből a három faluból származó vőlegényeket és menyasszonyokat találunk.³⁵ A közös lelkész és a rokoni kapcsolatok szükségszerűen hozzájárultak ahhoz, hogy a falu határain túllépve a Bánságban élő reformátusok régióként gondoljanak a Bánságra. Szerintem ezt az identitást jelzi az, amikor az egyházmegye igazgatási irataiban rendszeresen „bánátusi ecclesiákról” beszéltek, és nem

³³ Békés-Bánati Egyházmegye iratai. Egyházközségekre vonatkozó iratok. Végvár (Rittberg) 1794–1883. *Kutasi József rittbergi lelkész levele Juhász István esperesnek, Rittberg, 1818. június 24.* TtREL I.29.i.199.

³⁴ Szekernyés János: *i. m.* 202–204., 264–269.

³⁵ Történelmi Levéltár Pancsova E 57 Mikrofilmovana i digit. graota Matičnik knjiga opštine Debeljaču, *Debeljácsai egyházközség anyakönyve 1794–1838.* Történelmi Levéltár Nagybecskerek, Zbirka crkventh matičnih knjiga reformatska crkvena opština Novi Itebej, *Házassági, halotti és keresztelési anyakönyv omniáriummal 1787–1812. Keresztelési és házassági anyakönyv 1812–1843.* Végvári Református Egyházközség levéltára. Anyakönyvek. a.1. *Keresztelési (1794–1832) és házassági anyakönyv (1794–1815) omniárium 1796–1846.*

a vármegyéket jelölték meg régióként.³⁶ Úgy vélem, nem kivétel ez alól a liebdingi német református egyházközség sem, pedig számukra a nyelvi azonosság is fontos volt: ragaszkodtak a német nyelvű istentisztelethez. Inkább asszimilálódtak az evangélikus gyülekezetbe, mintsem elmagyarosodjanak.³⁷ Evangélikusként viszont ugyanúgy a bánsági lutheránusokkal tartották fenn a kapcsolatot, mint a reformátusok a bánsági hittestvéreikkel.

Az identitásfejlődés viszont nem volt egyenletes, mert az a krízishelyzetekben megszakadt. 1848/49-es szabadságharc idején a debeljácsoiak kénytelenek voltak elmenekülni. Először a bánsági református hálózatot kihasználva Magyaritbérére mentek, de onnan is kénytelenek voltak továbbállni, ezért egykori kirajzási helyeikre Makóra, Gyomára és Hódmezővásárhelyre menekültek el.³⁸ Annak ellenére, hogy válságos időkben a Bánság-tudat fejlődését érték megrázkódtatások, látható, hogy a Bánságban élő német és magyar anyanyelvű reformátusok hétköznapi életében már a 18–19. század fordulóján kialakult egy Bánság-tudat.

A Magyar Királyság más régióiban is megfigyelhető, hogy a telepés falvak létrejöttével párhuzamosan megjelent a regionális vallási alapú identitás. A legjobb példa erre Tolna és Baranya vármegyékben létrejött evangélikus telepés községek fejlődéstörténete. Itt ugyanilyen regionális vallási identitás alakult ki: a 18. században betelepült német protestáns telepések kialakítottak egy speciális regionális identitást, amelyet a közös egyházkormányzat, az azonos felekezethez való tartozás, a rokoni kapcsolatok kiépítése és a lelkészek tevékenysége hozott létre.³⁹

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a német és magyar nyelvű református gyülekezetek elsődlegesen a településeiken belül törekedtek vallási identitás kialakítására, de azon túllépve a Bánságot tartották fontosabb régiójuknak, nem

³⁶ Hegyi Ádám: A debeljácsoi református egyház megszervezésének első dokumentuma. In: *Bácsország* 81 (2017/4), 26–31.

³⁷ Püspöki hivatal iratai. Egyházkerületi közgyűlési iratok. *Boros István jelentése a rittbergi kivizsgálásról, Rittberg, 1805. március 7.* TtREL I.1.b.44.849. nr. 5.

³⁸ Gilicze János: *i. m.* 55–86.

³⁹ Márta Fata: Wir richten ein ganz neu Dorff auff von lauter Evangelischen Christen. Evangelische Einwanderer aus den mittel- und südwestdeutschen Gebieten im kaiserlichen Banat und im ungarischen Komitat Tolna zwischen Akzeptanz und Unterdrückung zur Zeit Kaisers Karls VI. In: Christine Absmeier [et al.] (Hrsg.): *Religiös motivierte Migrationen zwischen dem östlichen Europa und dem deutschen Südwesten vom 16. bis zum 19. Jahrhundert.* W. Kohlhammer, Stuttgart 2018, 144. Csepregi Zoltán: Brüderlich verfeindet? Luthertum und Reformiertentum in der neu besiedelten Tolnau. In: Bendel, Rainer – Spannenberger, Norbert (Hrsg.): *Kirchen als Integrationsfaktor für die Migranten im Südosten der Habsburgemonaarchie im 18. Jahrhundert,* LIT, Berlin 2010, 99–113.

pedig a Békési Református Egyházmegyét, amelyre elérhetetlen közigazgatási egységként gondoltak. Ez nem mond ellent annak a ténynek, hogy a reformátusok még a 20. században is elkülönültek a magyar és a német anyanyelvű katolikusoktól, mert különállásuk egyben regionális identitásképző is volt. Református együttműködési hálózatuk alapvetően a Bánságban működött, a távolabbi tájegységekkel nehezebben tudtak kapcsolatot fenntartani. A reformátusok speciális gondolkodása ezzel hozzájárult ahhoz, hogy a Bánság multikonfesszionális és multikulturális sajátosságai egy regionális öntudatot hozzanak létre.

Tartalomjegyzék

Előszó.....	5
Buzogány Dezső: Kálvin-nyomok Szegedi Locijában.....	7
Ősz Sándor Előd: Reformátorok művei a Nagyenyedi Bethlen Kollégium Könyvtárában	43
Csorba Dávid: Végveresmarti Sámuel gályarab iratai.....	56
Bibza Gábor: Egy könyv margináliái és possessorbejegyzései.....	69
Verók Attila: Hallei kiadványok a brassói Honterus Gimnázium könyvtárában a 18. században.....	79
Gordán Edina: Bod Péter könyvei a Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtárban	95
Szabadi István: Egy püspökválasztás viszontagságai a Partiumban (1664–1665)	122
Sipos Gábor: Adatok az erdélyi református egyház főgondnokainak névsorához 1690–1881	131
Kolumbán Vilmos József: Az 1786-os népiskolai reform és a végrehajtása	144
Gudor Kund Botond: Voltaire két „afférja” és az európai vallási tolerancia gondolatának fejlődése.....	162
Bartha Zoltán: Egy család, két vallás, három testvér	179
Tasnádi István: Verestói György püspöki tevékenysége	197
Hegyi Ádám: Regionális vallási identitástudat kialakulása a Bánságban élő német és magyar reformátusok között a 18–19. század fordulóján	213
Zsigmond Attila: Hová vezet Jákób lajtorjája?.....	224
Kovács Zsolt: Árva Bethlen Kata kolozsvári háza. Adalékok egy kolozsvári késő barokk nemesi palota történetéhez.....	237
T. Horváth Iringó: Teleki Jánosné Vay Borbála és lányainak adományai a kükküllői egyházmegyében.....	261
Ugrai János: Lelkészi túlkínálat a Tiszáninneri Református Egyházkerületben a 19. század első felében	285
Veress Eszter Orsolya: Az Erdélyi Református Egyház helyzetképe a 19. század elején	300

Nagy Dávid: Az erdélyi liberális teológia sajátosságai	311
Kovács Sándor: Adalékok a Paget család történetéhez	320
Geréb Miklós: A bázeli egyetemről az érdengelegi temetőig	334
Berekméri Árpád Róbert: Farkas Jenő esperességének első ciklusa.....	348
Benkő Levente: Szűk mozgástérben. A fogságba hurcoltak kérdése Vásárhelyi János püspök levelezésében 1944–1945-ben	359
Kurta József: Vásárhelyi János és az erdélyi református liturgia ügye.....	388
Lévai Attila: Adalékok a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház és a Magyarországi Református Egyház kapcsolatrendszeréből Trianontól a rendszerváltozásig.....	404
Pálfi József: Nagyvárad-Rét – a második templom.....	411
Lányi Gábor: „Az utolsó meghódítandó” – Társadalmi változások hatásai a Szigetszentmiklósi Református Egyházközségre az 1950-es években	429
Jánosi Csongor: A kelet-közép-európai titkosszolgálatok hálójában. Paul Hansen dán evangélikus lelkész.....	444
Péter István: Az etnikai és vallási tér változásai az egykori Kolozsváron és a 20. században	473
Névmutató.....	491